

кордоном. Розглядалось також питання заснування в Києві цукрового підвідділення РЕП. Велись переговори з Німеччиною із приводу заснування в Києві і в Берліні арбітражної комісії для розгляду претензій і суперечок, які виникали між російськими та німецькими промисловцями. ПЗВ організувало анкетування для з'ясування умов надання банківського кредиту в лісовій промисловості та торгівлі хлібом. Періодично у вигляді збірників виходив друкований орган відділення „Известия».

З метою задоволення потреб англійсько-російських торговельних відносин, Лондонська торговельна палата виступила ініціатором заснування в 1908 р. особливого російського відділення. Одночасно в Петербурзі було засновано Російсько-англійську торговельну палату, яка мала свої відділення в багатьох містах України. До складу палати входили відділи:

1. Юридичний.
2. Фінансування виробництва.
3. Сільськогосподарський.
4. Гірничопромисловий.
5. Лісовий.
6. Митний.
7. Патентна комісія.

Згідно зі статутом метою Палати було всебічне сприяння економічному зближенню Росії та Великої Британії та реалізація спільних торговельно-промислових інтересів. З цією метою вона:

1) сприяла постійним відносинам з Російським відділенням Лондонської торгової палати та взаємному обміну інформацією, які сприяли розвитку торгово-промислових відносин між державами;

2) збирала, розробляла і розповсюджувала серед своїх членів різноманітні статистичні відомості (стосовно цін, торгового законодавства, стану ринків тощо);

3) видавала друкований орган „Вестник Русско-Английской торговой палаты», який безкоштовно розповсюджувався російською та англійською мовами серед усіх членів палати;

4) організувала конкурси, виставки, музеї**, спеціальні бібліотеки.

Кореспондентський відділ Палати вів листування з англійськими фірмами та здійснював переклад документів.

Весною 1911 р. було відкрито агентство палати в м. Києві, яка підтримувала тісні зв'язки з торговими палатами Лондона, Бірмінгема, Бристоль, Бомбею, Калькутти, Ковентрі, Ліверпуля, Ньюкастла, Сандерленда, Австралії тощо. Постійні запити надходили до агенства палати з Північно-Американських Сполучених Штатів, Німеччини, Франції, Італії, Австрії, Туреччини, Швеції, Румунії, Єгипту, Японії.

За даними „Вестника Англо-Российской палаты» в 1911 р. загальна кількість дійсних членів палати досягла 683 особи (в 1909 р. – 445, в 1910 р. – 575), з яких в Санкт-Петербурзі знаходилось 293 члени, в Москві – 59, в Одесі – 65, в Києві 36. За ініціативою керуючого справами російсько-англійської торгової палати В.І. Савицького в 1912 р. в Санкт – Петербурзі виник перший в Росії музей товарних упаковок.

У доповіді, яку було заслухано на засіданні відділення палати 21 травня 1912 року, Д.М. Марголін

відзначив, що після приєднання Росії до Брюссельської цукрової конвенції російська цукрова промисловість потрапила в скрутне становище. При суттєво розвинутому виробництві, величезних запасах цукру простежується обмежений вжиток всередині країни і обмежений експорт, що призвело до кризи цукровиробництва [5, 29].

У цій складній ситуації держава пішла на зниження акцизного збору на цукор з 1 крб. 75 коп. до 1 крб., з пуда. Таке значне здешевлення цукру повинно було збільшити його вжиток і збут за кордон.

Таким чином, внаслідок створення Російської експортної палати та її Південно-Західного відділення справа організації торгівлі в Україні зазнала суттєвих змін, що сприяло піднесенню зовнішньої торгівлі України та розширенню її торговельно-економічних зв'язків.

* Матеріали виступу на V Всеукраїнському симпозиумі з проблем аграрної історії (м.Черкаси, 7-8 жовтня, 2004 р.).

** Музеї – за текстом це виставки с/г, промислової продукції.

1. Алавердов Э. Г. Внешняя торговля России через порты Черного и Азовского морей в конце XIX – нач XX в.- Автореф дис... к.і.н. – Р/Д – 1975.
2. Алавердов Э. Г. Зазначена праця. — Автореф дис... канд. істор. Наук.
3. К вопросу о внешней торговле России во время войны. – Петроград: Тип. Андерсона и Лойцянского, 1916.
4. Кочеджи Четыре промышленные выставки. – Б. м. – Б.р.
5. Марголин Д. М. Нужды нашего сахарного экспорта; А. И. Гросман, 1914 // Труды Юго-Западного отделения экспортной палаты.-К.: Типография А.И. Гросман, 1914. – Выпуск XXII. – 1914
6. Положение О Российской экспортной палате. – СПб., 1911.

Ю.І. Вовк

ОРЕНДА ЗЕМЛІ В ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ РИНКОВИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ В КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

У сучасних соціально-економічних умовах оренда землі – актуальна тема. Зумовлено це реорганізацією АПК України і трансформацією його в систему ринкових відносин. У цьому контексті важливим є дослідження того, як формувалися та розвивалися орендні відносини в українському селі, які надбання і прорахунки мали місце. Це потрібно для того, щоб не допустити помилок у сучасному реформуванні на селі, пом'якшити негативні наслідки.

В історіографії неодноразово робилися спроби проаналізувати проблему впровадження орендних відносин в українському сільському господарстві [1-10].

Разом із тим багато аспектів залишилося поза увагою і потребують подальшої розробки. Мета статті – з'ясувати орендні відносини в українському селі в кінці XIX – на початку XX ст. Об'єкт вивчення –

сільське господарство Наддніпрянщини, предмет – оренда землі.

Збільшення землеволодіння (купівля землі) ускладнювалося двома моментами: нестабільною кон'юнктурою цін на землю та за її оренду. Так, у Херсонській губернії середня орендна ціна 1 десятини землі у 1898-1900 рр. становила 8 крб. 57 коп., у 1900-1904 рр. – 11 крб. 4 коп., у 1905р. – 12 крб. 50 коп. [11, 15]. Херсонська земська управа в 1905 році відзначала, що «плати за оренду зростають швидко, мало зважаючи на врожай та зниження цін на зерно» [12, 23]. У Полтавській губернії за 1896-1901 рр. орендна плата зросла з 8 крб. 39 коп. до 12 крб. 60 коп. за десятину, а в 1905-1909 рр. оренда 1 десятини землі під озимий посів становила 15 крб. 93 коп. У Київській губернії орендна плата в кінці XIX – на початку XX сторіч колівалася від 10 до 25 крб. за десятину [13, 27].

Орендне ціноутворення перебувало в прямій залежності від якості орендованої землі. Так, у селі Довбишівка Полтавського повіту Полтавської губернії в 1897-1902 рр. оренда десятини посіву зросла більше ніж у 2 рази і становила 17 крб. за гірші ділянки і 30-50 крб. за кращі ділянки землі [14, 75].

Процес збільшення селянського землекористування ускладнювався важкими умовами оренди. Так, у Лохвицькому повіті Полтавської губернії чиста прибутковість однієї десятини орендованої землі на початку XX століття становила 14 крб., а ціна за її користування впродовж року досягала 16 крб., при багаторічній оренді – 9 крб. 70 коп. [15, 13]. У Харківській губернії платили 13 крб. 60 коп. за оренду 1 дес. на рік і 9 крб. 20 коп. при багаторічній оренді. Різниця між цінами однорічної і багаторічної оренди в окремих повітах була ще більшою. Так, в Охтирському повіті однорічна оренда була в 1,6 рази вищою за довгострокову, а в Старобільському – у 2 рази [16, 38]. В окремих повітах Подільської й Київської губерній плата за 1 дес. землі при оренді на рік становила 20-25 крб., тоді як при довгостроковій – лише 10 крб. за десятину [17, 66].

Матеріали розслідування Київською судовою палатою селянського руху у Полтавській і Харківській губерніях навесні 1902 р. засвідчували, що «явище різкого й прогресивного подорожчання землі, викликане прагненням землевласників усіма способами збільшити прибутковість маєтків, з метою чого економії перетворювали в ріллю нерідко і вигідну землю та землевласники самі обробляли якомога більшу кількість землі і віддавали селянам в оренду лише одну з небагатьох частин гіршої землі, до того ж на вельми не вигідних для них умовах» [18, 61].

Отже, в кінці XIX – на початку XX століть в усіх губерніях України орендна плата значно підвищилася, причому прибутковою могла бути тільки довгострокова оренда, оренда на 1 рік ставала для селян кабалою.

Дані таблиці 1 дозволяють виявити регіональну специфіку динаміки орендних цін.

Таблиця 1 [10,61]
Регіональні особливості динаміки орендних цін

Рік	Губернія	Вартість оренди 1 десятини (у крб.)
1904	Київська	16,36
	Чернігівська	12,08
	Харківська	9,9
	Полтавська	9,34
	Херсонська	8,97
	Таврійська	8,65
	Катеринославська	7,77
	Волинська	6,4

На думку М.Є. Слабченка, більш високі ціни на оренду землі в губерніях вказували на те, що це було не стільки наслідком розвитку капіталізму, скільки результатом земельного голоду мільйонів селян [19, 268]. Справді, там, де був більший голод, там і вищою була орендна плата.

Сільські заможники та орендарі-лихварі орендували в поміщиків великі земельні площі, передавали їх за певну доплату суборендарям-селянам, розбиваючи її дрібними ділянками розміром 1-2 дес., на невеликий термін [20, 24]. Ціни на оренду дрібних ділянок були дуже високими. Так, у Таврійській губернії в 1900 р. ціни при оренді на один посів становили 13 крб. за десятину, на 2-5 років – 8 крб. 20 коп. і на 6-12 років – 6 крб. 80 коп. [21, 24]. Орендні ціни в Сумському повіті Харківської губернії зросли до 20 крб. за десятину під яровину, до 25 крб. під озимі, у Лебединському повіті – 15-18 крб. за десятину, а при оренді цілими маєтками – 9-12 крб. за десятину [22, 99]. У Таврійській губернії в Дніпровському повіті при середній ціні 1 десятини 4,23 крб. біднякам оренда коштувала 15-25 крб., а заможникам – 3,55 крб. Орендуючи великі ділянки землі за більш низькими цінами, заможники часто передавали цю землю тим, хто її потребував, заробляючи на цьому до 27,5% від орендної плати. Оренда для капіталістичних підприємців була переважно грошовою. Бідняки й середняки часто брали землю в оренду за відробітки або частину врожаю [23, 159].

Таким чином, диференціація орендних цін відображала демографічну ситуацію в певному регіоні України, матеріальне становище селянства, наявність більшою або меншою мірою кріпосницьких пережитків указувала на розшарування селянства і зміцнення економічних позицій сільської буржуазії та орендарів-лихварів.

Земельна оренда в Україні наприкінці XIX століття, за Л.М.Івановим, мала такий вигляд (див. таб. 2). Усього селяни орендували понад 4,2 млн. дес. землі, що становило 21,3% їхнього надільного землеволодіння [24, 315]. Найбільше землі орендували селяни південних губерній України – 2,4 млн. дес., на Лівобережжі – 1,3 млн., і на Правобережжі лише 1/5 від усього надільного землеволодіння.

Таким чином, найбільше орендні відносини були розвинуті на Півдні України, менше – на Лівобережжі, а найменше – на Правобережжі.

Таблиця 2

Орендні відносини на Україні наприкінці XIX століття

Губернії	Загальна кількість орендованої селянами землі (тис. дес.)	Процентне відношення до надільної землі
Полтавська	746,5	92
Харківська	220,9	8,7
Чернігівська	361,6	15,4
Разом:	1329	18,4
Волинська	145,2	6,4
Київська	194,1	10,1
Подільська	74,8	4,3
Разом:	414,1	7
Катеринославська	617,5	25
Таврійська	533,9	29
Херсонська	1319,9	57,3
Разом:	2471,3	37,3
Всього по Україні	4214,4	21,3

Оренда землі за способом оплати була різною. Так, за даними “Обзора сільського господарства Полтавської губернії 1904 г.”, у губернії оренду сплачували половиною урожаю 23,1% селян, грошима 61,6%, відробітками -15,3% [12, 21,23]. На кінець XIX століття грошова оренда поступово витіснила відробіткову [13, 29]. Грошова оренда у 1901 р. переважала на Правобережжі -96,5%, була нижчою на Лівобережжі – 70,7%, проте у Чернігівській губернії тільки 22,6% орендної плати вносилося грошима [25, 114]. Переважаючою на Чернігівщині була здольщина – 56% усіх випадків [26, 71]. траплялися також відробіткова система і змішана форма оплати орендованої землі [27, 73]. У Харківській і Полтавській губерніях існувала змішана система оренди, яка тісно перепліталася з відробітками, грошовими чи натуральними платежами.

Зроблений аналіз дозволяє зробити висновок, що ціна на землю перебувала в прямій залежності від якості орендованої землі. Орендна плата значно підвищилася, оскільки землевласники, щоб збільшити прибутковість маєтків, почали самі обробляти якомога більшу кількість землі. Прибутковою могла бути тільки довгострокова оренда, оренда на рік ставала для селян кабалою.

Таким чином, в кінці XIX – на поч. XX століття в Україні були всі види оренди: відробіткова (з частини врожаю, з половини); грошова, причому остання почала витісняти всі інші види оренди. У процесі товарно-грошових відносин земля все більше залучалася до ринкового обігу, перетворюючись на товар.

1. Постников В. Южно-русское крестьянское хозяйство. – М.: Тип. И.Н.Кушнерев и К., 1891.
2. Рожков Н. А. Аграрный вопрос и землеустройство / Современный мир. - СПб., Изд-во «Ежемесячный литературный и научно-популярный журнал для юношества и самообразования», 1916.- №3.
3. Бажаев В.Г. Крестьянская аренда в России. – Москва, 1919.
4. Земские подворные переписи 1880-1913 гг., поуездные итоги. Составители З.М. и А.Н. Свамицкие. – М., 1926.
5. Історія селянства Української РСР: У 2 т. – К.: Наукова думка, 1967. – Т. 1.
6. Історія Української РСР. – К.: Наукова думка, 1968. – Т. 1.
7. Історія народного господарства Української РСР: У 3-х т. – К.: Наукова думка, 1983. – Т. 2.
8. Історія Української РСР: У10 т. – К.: Наукова думка, 1983.–Т. 4.
9. Історія міст і сіл УРСР: У 26 т. – К.: Наукова думка, 1972.
10. Якименко М.А. Земельна оренда в період капіталізму // Український історичний журнал. – 1991. – № 2.
11. Маслов П.П. Крестьянское движение в России до 1905 года. – Москва, 1924.
12. Качинський В. Селянський рух на Україні в 1905-1907 рр. – Полтава, 1927.
13. Леценко М.Н. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції. – К. Держполітвидав УРСР, 1956.
14. Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі – ЦДАК). -Ф.318. – Оп.1. – Спр.128.
15. Земли Полтавской губернии и их доходность. Лохвицкий уезд. Полтава, 1911. – Т. 7
16. Статистический ежегодник. – Харьков, 1906.
17. Аграрное движение в России в 1905-1906 годах. – Т. 1-2. – СПб., 1908.
18. ЦДАК. – Ф.318. – Оп.1. – Спр.129.
19. Слабченко М.С. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. – Т. 1. – Харків, 1925. – Т. 2. – К, 1927.
20. Шаховский М. Из воспоминания мирового посредника начала восьмидесятых годов // «Исторический вестник», 1905. – Т.102.
21. Матвеева Л.В. Соціально-економічний розвиток України на початку XX століття // Історія Української РСР. – К., 1978. – Т. 4.
22. Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауз и И.А. Эфрона. – СПб, 1903. – Т. 73.
23. Дубровский С.М. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма. – Москва, 1975. – 388 с.
24. Иванов Л.М. О капиталистической и отработанной системах в сельском хозяйстве помещиков на Украине в конце XIX века // Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России. Сборник статей. – Москва, 1961.
25. Материалы высочайше учрежденной 16 ноября 1901 года Комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 года по 1900 год благосостояния сельского населения среднеспелых губерний, сравнительно с другими местностями Европейской России. – Т. 1 -2. – СПб., 1903. – Т.1 – Т.2.
26. Сельскохозяйственный обзор Черниговской губернии за 1904 год. – Чернигов, 1906. – Ч. 41.
27. Леценко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60-90-ті роки XIX ст.). – Київ, 1970.